

TARİHİN SONUNUN ELEŞTİRİSİ

Bir uygarlığın bilim, politika, sanayi ve ekonomi alanlarında ideal formunu kazanması oldukça uzun bir süreci gerektirir. İdeal forma ulaşmış olan bir uygarlık ise çoğu kere formunu devam ettirmekte güçlük çeker. Ya İbn-i Halduncu bir anlayışla yükselişini tamamlayan bir uygarlık çöküş şartlarını da hazırlar ya Spengler'in kültür, Toynbee'nin de uygarlık için yaptığı tahlilin işaret ettiği gibi bir kültür ya da uygarlık yerini başka bir kültüre ya da uygarlığa bırakır veya Paul Kennedy'nin anlayışıyla her zaman için yükselen ve çöken güçler bulunur. Yani hiçbir zaman tek başına bir uygarlık doğrusal bir evrim çizgisiyle sonsuza uzayamaz; aksine tarih boyunca oluşmuş bütün kültürler ve uygarlıklar devamlı surette zenginleşerek ilerleyen bir dünya uygarlığı meydana getirirler. Bu anlamda hiçbir ideoloji ya da uygarlık tek başına tarihin sonunu oluşturamaz.

İlkçağda Grek uygarlığının hemen ardından İslâm uygarlığı, uzun bir hazırlık döneminden sonra 9. yüzyıl ile 13. yüzyıllar arasında ideal formunu kazandı. İslâm Uygarlığı, birden bire ortaya çıkmadı. Nitekim İslâmiyet'i kabul eden çeşitli milletlere mensup insanların oluşturdukları zengin kültür, ilkçağ Yunan eserlerinin Arapçaya tercüme edilmesi ve Kuran'dan kaynaklanan etkiler birleşince İslâm Uygarlığının oluşması için gerekli şartlar ve zemin oluştu. Ancak, bu uygarlık sürekli olamadı. Çünkü pozitif bilim anlayışından uzaklaşılması, özellikle felsefeye karşı olumsuz bir tavrın oluşması, İslâm Uygarlığının egemen toprakları üzerinde istilâların olması ve bilim yerleri ve kütüphanelerin bundan zarar görmesi gibi sebepler yüzünden 14. yüzyıl ile birlikte dinamizm gittikçe ortadan kalktığı için İslâm Uygarlığı da yerini başka bir uygarlığa bırakmaya başladı. Bu uygarlık, batıda Rönesans ve Reform hareketleri ile başlayan Batı Uygarlığı idi.

Ortaçağın hemen sonrasında batıda Rönesans ve reform hareketleri ile birlikte başlayan uyanış Bacon'un, Descartes'in ve Newton'un katkılarıyla yeni bir ivme kazandı. Bacon'un "Egemen olmak için bilmek gerekir" şeklindeki önermesi, Descartes'in mekanistik evren anlayışı ve Newton'un fiziği batıda bir bilim anlayışının doğmasında etkili oldu. 18. yüzyıl Aydınlanma Çağı batı insanına Kant'ın etkisiyle aklını kullanmayı, aklın sınırlarını, eleştiriyi öğretti. Ortaçağ İslâm bilim ve felsefesinin batıya geçmesiyle de birlikte artık hem bilimde, hem felsefede batı, gelişmesine tam anlamıyla devam etmeye başladı. Özellikle bilimin gelişmesi ve buna paralel olarak da sanayi ve teknolojinin gelişmesi toplumlarda önemli derecede sayılabilecek ekonomik ve sosyal dönüşümlere yol açtı. Bu ekonomik dönüşümler kapitalizm, sosyal dönüşümler de demokrasi lehine gelişmelere sebep oldu. Batı'da bir tarafta hem ekonomide hem politikada liberalist bir anlayış egemen olurken, diğer tarafta da Marksizm lehinde gelişmeler ortaya çıktı. Avrupa'da özellikle İngiltere ve Fransa önderliğinde bir liberal taraf, Rusya liderliğinde de komünist taraf oluştu. Almanya II. Dünya Savaşı öncesinde Hitler'in faşist uygulamalarıyla savaşa girdi ve savaşı kaybedince Hitler ile birlikte faşizm de iflas etti. Avrupa, kendisine çok uzakta ama kendi çocuğu diyebileceğimiz bir Amerikan Uygarlığının doğuşuna da sebep oldu ve Amerika'daki ilerleme Avrupa'yı gölgede bıraktı. 1980'li yılların sonuna gelindiğinde de S.S.C.B. dağılınca Japonya bir kenara bırakılacak olursa, Avrupa ile birlikte A.B.D.'nin ekonomik ve politik uygulamaları tek uygulama biçimleri olarak algılanmaya başladılar. Hatta S.S.C.B.'nin çöküşü bir bakıma batının ekonomik ve politik zaferi olarak değerlendirildi ve kapitalizm ile demokrasi insanoğlunun bilinç alanında beşerî yönetim biçimi olarak tarihin sonunu oluşturur denildi.

Ekonomide kapitalizm, politikada demokrasi olarak ortaya çıkan liberalizmin yönetim biçimi olarak tarihin sonunu oluşturduğu tezi Japon asıllı Amerikalı F. Fukuyama tarafından

savunuldu ¹. Ona göre bu yönetim biçimi evrensel, zorunlu ve son bir yönetim biçimidir. Çünkü O'na göre, modern tabiat bilimlerinin gelişmesi ekonomide kapitalizmi, kapitalizm de demokrasiyi zorunlu kılmakta ve ayrıca insanlar arasındaki Hegel'in ifadesiyle "kabul görme mücadelesi" en iyi biçimde demokratik devlette çözüme kavuşmaktadır. Bunların yanında O'na göre liberalizmin alternatifi olan faşizm ve komünizm gibi ideolojiler iflas etmişlerdir ve din ile milliyetçilik de liberalizm alternatif olamayacaklardır.

Aslına bakılacak olursa son, evrensel ve zorunlu olan bir yönetim biçimi, toplumların bütün çelişkilerini çözen ve insanın insanla, tabiatla ve toplumla olan sorunlarını da halleden bir yönetim biçimi olmalıdır. Batıda gelişen bilimin madde üzerinde çok başarılı olduğunu kabul etmemek haksızlık olur. Ancak özellikle deterministik ve mekanistik tabiat bilimi anlayışı sosyal bilimler alanına da aynen yansdığı için insanın dünyası ile ilgili bir başarıdan söz etmek pek mümkün değildir. Nitekim batıda gelişen bilimci zihniyet insanın iradesini, duygularını, heyecanlarını bir kenara itmiş ve "... temelden sağlıksız teknolojiler, kurumlar ve hayat tarzları üretmiştir" ². Önemli olan rasyonel bilgi, nesnellik ve nicelik olduğu için insanî değerler ortadan kalkma tehlikesiyle karşı karşıya gelmiş, tabiata egemen olup onu sömürmek esas olmuştur. Böyle bir bilimci anlayış, üst seviyeden bir prensiple kontrol edilmediği için bilim, insanların her türlü amacı için bir araç konumuna düşebilmiştir. Böyle bir aracın da, insanların problemlerine bazı yeni problemler eklediği gibi olumsuz durumlar ortaya çıkmıştır. Bu olumsuz durumlar özellikle ekonomi, askerî ve sağlık alanlarında kendini göstermektedir, denilebilir. Nitekim açlık, sömürü, ekonomik bağımlılık, nükleer tehdit, çevre kirliliği, savaş tehdidi düne göre bugün daha fazladır ve sağlığımız tehdit altındadır. İnsanlar bu tehlikelere ve doğabilecek bunalımlara karşı yeni çözüm yolları ve alternatifler deneyeceklerdir. Liberalizm, başarıyla uygulanmakta olduğu ülkelerde bile problemleri çözemediğine, hatta bazı problemlere kaynaklık ettiğine göre, son yönetim biçimi olmayacaktır.

Fukuyama'nın tezine göre liberal demokrasi ve kapitalizmin kaynakları genellikle hep batıda bulunmaktadır ve liberalizm evrensel, zorunlu ve son yönetim biçimi olmakla bütün insanlığı kucaklayacak homojen bir insanlık ve kültür oluşturacaktır. Dünyayı düne göre bugün daha fazla problemlili bir hale getiren ve insanlık zihnî, ruhî ve toplumsal bir bunalım yaşarken, bu bunalımlara çözüm üretmekte aceze düşen bir yönetim biçimi nasıl evrensel, zorunlu ve son yönetim biçimi olacaktır? Aslında Batı Uygarlığı ideal formuna ulaşmıştır. İdeal formuna ulaşan bir uygarlık varlığını devam ettirebilmek için, dinamizmini kaybetmeden yeni paradigmlar üretmek kendi kendine alternatif olmalıdır. Şayet yeni paradigmlar üretmek ve alternatifi yine kendisi olmak yolunda başarılı olunamıyorsa, çöküş hemen hemen kaçınılmaz olacaktır. Ama bu çöküş bütün insanlığın çöküşü değildir. Çünkü dünyanın başka bölgelerinde yeni bir uygarlık ışığı muhakkak surette yanacaktır. Avrupa ülkeleri ve A.B.D. bu tarihte gerçeğin bilincindedirler. Hatta 20. yüzyılın başlarında Toynbee, bu uyarıyı yapmıştı. Fukuyama'ya göre batının bugünkü geldiği ideolojik aşama sonudur. Bu, bir bakıma batı uygarlığının insanlık adına son uygarlığı temsil etmesi anlamına da gelmektedir. Oysa Toynbee'ye göre son uygarlık yoktur. "Uygarlık bir harekettir, bir durum

1) Bkz. Francis Fukuyama, Tarihin Sonu ve Son İnsan, Çev., Zülfü Dicleli, Semavî Yayınları, Tarihsiz. Ve Francis Fukuyama, "Tarihin Sonu mu?", Tarihin Sonu mu? Çev., Yusuf Kaplan, Kayseri, Rey Yayıncılık, ss. 13-51.

2) Fritjof Capra, Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası, Çev., Mustafa Armağan, İnsan Yayınları, (İstanbul: 1982), s.265.

değil bir yolculuktur" ³. Toynbee'ye göre hiçbir uygarlık, uygarlık idealini tam olarak gerçekleştirmez. Her uygarlık kendisinden sonra gelenle ilişki içinde olacaktır. Bu anlamda uygarlıklar "insanlığın büyük, müşterek ve tek arzusu yolunda belirli atılımlar" ⁴. Halbuki

Fukuyama'nın tezi, insanlığın büyük bir bölümünü dışta bırakarak, "bir uygarlığın, bir kültür ve değerler sisteminin kendi penceresinden evreni yorumlamasıdır"⁵ denilebilir. Hatta Hegel'e dayanarak ortaya konulmaya çalışılan kabul görme mücadelesinin ortaya çıkardığı köle-efendi ilişkisi, insan varlığının "bilinçlenme durumunun ve bununla birlikte bireylerin birbirlerinin varolma güçlerinin etkinliğinin bilincine varmalarının, böylece "kişi" evriminin oluşmasının, ayrıca bireylerin (özne-nesne) olarak ilişkilerinin tarihsel bir başlangıcını göstermesi"⁶ bakımından önemli olmasına rağmen şu iki endişeyi de ortaya çıkarmaktadır:

1) Kabul görme mücadelesi, batı toplumlarına has şövalyelik ve derebeylik uygulamalarını hatırlatmaktadır. Bu uygulamaların bütün toplumlarda görülen uygulamalar olmadığı için bütün bir insanlığa genellenmesi yanlıştır. Nitekim bazı toplumların kültürlerinde ölümden korkup köle olarak yaşamaktansa kahramanca ölmek tercih edilmektedir.

2) Eğer yukarıdaki somut örneklerin kabul görme mücadelesiyle ilişkisi yoktur denilecek olursa, kabul görme mücadelesinin teorik bir izah olduğu düşünülecektir. Nitekim Hegel'in tarih felsefesi, spekülâtif bir felsefedir ve olgusal yönü pek yoktur. Durum böyle olunca, olgusal bir sonucu olgusal olmayan bir nedene indirgemek gibi sakıncalı bir durum ortaya çıkmaktadır.

İnsanlar arasında bir mücadele olduğu, bu mücadelenin toplumlar arasında, kültürler arasında da bulunduğu bir gerçektir. Bugün toplumlar ve kültürler arasındaki mücadele, başka toplumları ve kültürleri egemenlik altına almak isteyen emperyalizmi ortaya çıkarmaktadır. Liberal demokrasinin evrenselleşmesi de, bu emperyalizm tehlikesini önlemekten uzak görünmektedir. Çünkü toplumlar, birbirlerinden kültürlerinin farklı oluşundan ötürü ayrılırlar. İnsanlık tarihini bir kültür tarihi olarak değerlendiren ve tarihi de bir kültürler mezarlığı olarak gören Spengler de, Toynbee'nin yaklaşımına uygun olarak, Fukuyama'nın tarihin sonu anlamında bir tarihsel sondan bahsedilemeyeceği düşüncesindedir. Spengler de, 20. yüzyılın başında Avrupa'nın bir çöküş devrini yaşadığına inanır. Çünkü O'na göre "büyük sanat ve metafizik çalışmaları hariç tutan sadece katıksız, genişletici bir tesire sahip bir yüzyıl açıkça söyleyelim, dünya şehri fikrine tamamen uyan dinsiz bir devir-çöküş devridir"⁷

Hatta Spengler'in yaşadığı dönem (1880–1936), "tamamlanmış bir kültürün kış mevsiminin başı"⁸dir. Öyleyse O'na göre bir kültür doğar, büyür, gelişir ve sonunda ölür, yerine başka bir kültür filizlenmeye başlar. Ancak bir kültürün içteki gelişmesini tamamladıktan sonra, dışa dönük bir ilerleme sürecine girdiği anda yok olmak tehlikesi de başlamıştır. Avrupa ve A.B.D. kültür devrinden uygarlık devrine geçmiştir. Yani artık onlar dışa dönük bir gelişme içindedirler, hatta bu gelişme bile sona ermek üzeredir. Bugüne kadar gelmiş geçmiş 20 uygarlık nasıl son bulduysa, bugünkü uygarlık ta son bulacaktır.

3) Arnold Toynbee, Medeniyet Yargılanıyor, Çev., Ufuk Uyan, İşaret Yayınları, (İstanbul: 1988), s. 56.

4) A.g.e., s.56.

5) Orhan Türkdoğan, "Tarihin Sonu mu?", İslâmi Araştırmalar Dergisi, Cilt: 7, Sayı:1, s.20.

6) Şahin Yenişehirlioğlu, Felsefe ve Sanat, Dayanışma Yayınları, (Ankara: 1982), s.33.

7) Oswald Spengler, Batının Çöküşü, Çev., Giovanni Seognamillo, Deraâh Yayınları, (İstanbul: 1978), s.58.

8) A.g.e., s.58.

Ancak, bugünkü uygarlığın diğer uygarlıklara göre bir farkı vardır ki, o da, bugünün uygarlığının çağının imkânlarından ötürü daha fazla tesir gücüne sahip olmasıdır. Ancak ne var ki, "zenginlik ve güç, ya da ekonomik kudret ve askerî kudret, her zaman için nispidirler.

Mademki nispidirler ve mademki tüm toplumlar karşı konulmaz bir değişmek eğilimine açık durumdadırlar, o halde uluslar arası dengeler, hiçbir zaman oldukları yerde duramazlar ve durabilecekleri varsaymak devlet adamlığı açısından budalalık olur”⁹.

Tabiidir ki, Toynbee ve Spengler karamsar ve organik bir tarih anlayışına sahiptirler. Ayrıca Onlar, tarihin uygarlık ve kültür yönünden doğrusal değil de, döngüsel izahına taraftardır. Yani bir şey başlar biter, başka bir şey yeniden başlar. Ancak, özellikle Toynbee açısından, bir uygarlık başlarken kendinden önceki uygarlıkların mirasından faydalanır.

Fukuyama'nın tezine bu yönden yaklaştığımızda, Fukuyama tarihin evrimci bir yorumunu yapmıştır. Tarih, düz bir çizgi istikametinde belirli aşamalardan geçerek liberalizm ile ideal formuna ulaşmıştır ve dolayısıyla tarihsel evrim liberalizmle son bulmuştur. Hâlbuki tarihsel gelişmeyi belli bir noktada durdurmak ne evrimci ne de doğrusal tarih anlayışıyla bağdaşır. Zaten Fukuyama'nın da tarihin sonundan bahsetmesine rağmen, tarihin bir sonu olduğuna inanmasını şüpheyle karşılamak gerekir. Zira kendi ifadesiyle, “tarihin sonunda ortaya çıkacak can sıkıntısı olasılığı belki de tarihin yeniden başlamasına önayak olacak”¹⁰ derken O da bu şüpheyi her halde taşıyordu. Hem doğrusal bir tarih anlayışını sergileyen, hem de “tarihin yeniden başlaması”ndan bahseden Fukuyama aynı zamanda döngüsel tarih anlayışına da kapı açmaktadır. Bu iki farklı tarih yorumu, bir arada nasıl bağdaşabilir?

Toplumların, şartları ve kültürleri itibariyle birbirlerinden farklı oldukları bir gerçektir. Bundan dolayı, insanları evrensel bir modele bağlayarak, onlardan aynı değerlere uymalarını beklemek mümkün değildir. İnsanların yaratılış ve ihtiyaçları bakımından ortak olan tarafları olmasına rağmen, fizikî çevreleri ve ihtiyaçlarını tatmin etme vasıtalarının bir bölümü olarak düşünülebilecek kültürleri farklıdır. Toplumlar gerek politik hayatlarını gerekse ekonomik hayatlarını kendi özel şartlarına göre düzenlemek durumundadırlar. Bir ülke için ideal olan bir yönetim biçimi ve ekonomik rejim bir başka ülke için ideal olmayabilir. Fukuyama, bu önemli hususu gözden uzak tutmuştur. Ayrıca, tarihin muhakkak surette bir sonu olacağını iddia eden görüşler, insan aklında daha makul bir dünya meydana getirebilecek bir güç bulunduğunu kabul etmezler¹¹. İdeolojik anlamda tarihin sonu insan aklının ideoloji üretmede son sınıra geldiğine işaret eder ki, bu durum, aklın ilerleme ve gelişmesini engelleyici bir tutumdur.

Liberalizme alternatif olabilecek sistemlerin çökmüş olması, liberalizmi haklı çıkarmaz. Fukuyama, burada yanlış bir akıl yürütme yapmaktadır. O'nun akıl yürütmesi şöyledir: Aynı anda hem liberalizm hem de liberalizm karşıtı ideolojiler doğru olamazlar. Liberalizm karşıtı ideolojiler iflas ettikleri için yanlışlanmışlardır. Öyleyse liberalizm doğru ve haklıdır. Bu akıl yürütme, bağdaşmaz bir öncüle dayanmaktadır. Yani liberalizm ile liberalizm karşıtı ideolojiler birbirleriyle bağdaşmazlar. Bağdaşmaz demek, iki iddia aynı anda doğru olamaz ama yanlış olabilir demektir. Liberalizm karşıtı ideolojilerin iflas ederek yanlışlanmış olması liberalizmi doğrulamaz. Çünkü bir iddianın doğruluğu diğer iddianın yanlış olmasına bağlanamaz. Dolayısıyla Fukuyama'nın bu akıl yürütmesi, mantık kurallarına

9) Paul Kennedy, Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri, Çev., Birtane Karanakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, (Ankara:1991), s. 632.

10) Francis Fukuyama, “Tarihin Sonumu mu?”, s.51

11) Karl Raimund Popper, Tarihselciliğin Sefaleti, Çev., Sabri Orman, İnsan Yayınları, (İstanbul: 1985), s.80.

göre geçersiz bir akıl yürütmedir. Ayrıca, biz sadece olup biten şeyleri yani olan şeyleri bilebiliriz. Olacak olan ya da olması gerekenleri bilmemiz mümkün değildir. Aklımız ve

düşüncemiz yarın hakkında bir önerme kurduğunda, bu önermenin yanlışlanma ihtimali her zaman mümkündür.

Sosyolojik evrimin ulaştığı en son nokta millettir. Millet ise olmuş bitmiş bir olgu değil, oluşmakta olan bir süreçtir. Milletin oluşmakta olması, bugünü düne bağlayan, dolayısıyla millet ile tarih arasındaki bağlantıyı açığa çıkaran bir durumdur. Milletin kültürü de tarih içerisinde oluştuğuna göre ve her milletin tarihi de birbirinden farklı olduğuna göre milletleri millet yapan kültürler de birbirinden farklıdır. Bu anlamda kültür, bir milletin özüdür. Öyleyse her milletin özü birbirinden farklıdır. Yönetim biçimi de bir kültür unsuru olduğuna göre, milletlerin yönetim biçimleri bakımından da farklı olmaları tabiidir. Bundan ötürü, bir yönetim biçimini her millete egemen kılarak evrenselleştirmek mümkün değildir. Belki demokrasi, her millî devletin ideali olabilir. Ama demokrasinin her devlette alacağı şekil ve muhteva birbirinden farklı olacaktır. Meseleyi, evrensel ve homojen bir kültür meydana getirmek açısından değil de, liberalizmin her ülkede farklı farklı oluşabileceği açısından ele almak çok daha uygun olur. Milliyetçilik de, bu açıdan değerlendirilmeli ve kültür farklılıklarının yönetim biçimlerini doğrudan etkiledikleri de bilinmelidir.

Bize göre, Fukuyama'nın savunduğu özellikle ekonomik görüş Hıristiyan kültürüne göre ortaya çıkmış bir liberal kapitalizmdir. Çünkü kapitalizm ile Protestanlık arasında Max Weber'in kurduğu ilişki, kapitalizmin seküler hale gelmiş bir Hıristiyanlık olduğu düşüncesini ortaya çıkarmaktadır. Mesele bu bakımdan ele alınınca ve Fukuyama'nın da dinlerin evrenselliğini göz ardı etmesi düşünülünce, İslâmiyet'in de liberalizme alternatif olamayacağı şeklindeki düşüncenin tamamen sübjektif olduğunu söyleyebiliriz.

Fukuyama, tarihi zorunlu bir işleyişle liberalizmde bitirmekle böyle bir tarih içinde insanın rolünü ve fonksiyonunun tamamen yok saymaktadır. Yani O'nun anlayışında tarihi yapan insan değil, kör bir kaderdir. İnsanın bütün eylemleri adeta bu kör kaderin, Hegel'in ifadesiyle Geist'in "Hile"sidir. Tarihte ne kahramanlar ne ahlâk adamları vardır. Bunlar, kendi iradelerinin dışında tarihsel işleyişin zorunlu olarak ortaya çıkardığı insanlardır. Oysa insan tarihsel kaderi yaşayan değil, tarihi kendine göre yapandır. Aksi takdirde, savaşan kölelerin tarihinde kölenin rolü ve varlığının anlamı da kalmayacaktır.

Fukuyama son toplumda sanatı, felsefeyi, bilgeliği ortadan kaldırmakla, insan aklını ve kabiliyetlerini de tüketmektedir. Oysa insan aklının ve kabiliyetlerinin dünyada yapacağı daha çok şey olduğunu kimse reddedemez. İnsan, düşünen bir varlık olduğu sürece felsefe yapmaya, aklını kullanmaya devam edecektir.

Fukuyama, liberalizmi evrensel ve son kabul etmekle bundan sonraki bütün zamanlar ve mekânlar için liberalizmi geçerli ve doğru saymaktadır. Oysa bir bilginin ya da ideolojinin bütün zamanlar ve mekânlar için geçerli ve doğru sayılması o bilgi ya da ideolojinin zaman ve mekân üstü olduğu anlamına gelir. Bir bilginin ya da ideolojinin zaman ve mekân üstü olması onun mükemmel olması demektir. Mükemmel bilgi ise mükemmel varlık'ın bilgisidir. Zamanla ihtiyaçlar, şartlar ve imkânlar değiştiğine göre bilgiler de değişecektir. Liberalizm, bugünün ihtiyaçlarına, şartlarına ve imkânlarına uygun düşebilir. Ama bunu yarın için iddia etmek mümkün değildir. Çünkü tarihsel gelişmedeki değişimler bunu göstermektedir.

Hem ekonomik hem de kültürel bir egemenliği amaçlayan bu tez, Avrupa ve A.B.D. kültürünü bütün dünyaya rasyonel gösterip, benimsetme çabasının bir ürünüdür. Hatta bugünün devi A.B.D. kendi ekonomik ve siyasi rejiminin yarınki tehlikelerini de sezmiş ve kendi rejimine alternatif buluncaya kadar, bugünkü, yönetim biçimini haklı göstermenin

yollarını arama çabasına girmiştir. Çünkü bugün insanlık zihinsel, ahlâkî ve manevî boyutları olan bir bunalım yaşamakta ve halinden memnun olanların sayısı ile memnun olmayanların sayısı arasında uçurum büyümektedir. Fukuyama'ya göre tarih, savaşan kölelerin tarihi olduğu için, ızdırap çeken insanlar, tarihi kendi lehlerine çevirmek için mücadele edecekler ve tarihin sonu olmadığını insanlığa göstereceklerdir.